

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАНУ

Приватна власність крізь призму соціологічного інституціоналізму

Abstract

The author of this article makes an attempt to define the categorical matter of conceptual model of social institution. Thereto the institutional conceptualizations lately suggested by Ukrainian sociologists are used as initial patterns. The named categorical pattern will be applied in the future as a means to define theoretical and methodological basis for the analysis of integration/disintegration processes in the social structure of modern Ukrainian society that changed owing to the private property re-institutionalization in the course of privatization.

Історія неоднораз засвідчувала слухність вислову Н.Мак'явеллі про те, що люди радше вибачать смерть своїх батьків, аніж втрату власного майна. Впродовж попередніх століть радикальні трансформації відносин власності в суспільстві супроводжувалися соціальними конфліктами — заколотами, повстаннями, переворотами, революціями, громадянськими війнами та репресіями. Зміна суб'єктів власності на чинники виробництва неминуче протиставляла взаємовиключні інтереси колишніх і нових власників, зумовлювала більшою чи меншою мірою жорстке протиборство між ними.

Зокрема, утвердження приватної власності на землю у Російській імперії в перебігу столипінської аграрної реформи 1906–1917 років — наслідок буржуазної революції 1905–1907-го. Натомість подальше утвердження суспільної, або державної власності на землю та капітал — завоювання соціалістичної революції 1917-го та громадянської війни 1918–1920 років. Далі відбулося “закріпачення праці”, експропріація власності не тільки багатіїв, а й трударів — позбавлення останніх власності на свою робочу силу внаслідок її фактичного одержавлення (визначення І.Попової) [1, с. 40]. Ця

фактична і (частково) юридична націоналізація робочої сили в СРСР наприкінці 1920-х і впродовж 1930-х років із згортанням непу, впровадженням інституту прописки та обов'язкової загальної зайнятості населення, індустріалізацією, колективізацією та культурною революцією була обтяжена не тільки соціальною напруженістю в суспільстві, а подекуди й відкритим збройним опором окремих соціальних верств, наприклад заможних селян. У здійсненні такої тотальної націоналізації вживалися репресивні заходи масового характеру. Побувають непоодинокі трактування дослідниками репресій 1930-х та дій державних і партійних структур під час голоду в Україні 1932–1933 років (ідеться про примусове вилучення продовольчих запасів у селян-одноосібників, які не вступали до колгоспів, та унеможливлення їх виїзду з територій, охоплених голодом) як засобів класової боротьби. Об'єктом використання цих засобів ставали ті люди, котрі не бажали втрачати можливостей вільного володіння, розпоряджання своєю робочою силою і використання її та в різний спосіб саботували колективізацію (селяни), індустріалізацію (робітники, службовці, інженерно-технічні працівники) та культурну революцію (інтелігенція). Не були винятком і митці — літератори, музиканти, художники та інші представники творчих професій. Їхня робоча сила була фактично націоналізована через обов'язкове членство у контрольованих і керованих державою та правлячою партією монопольних фахових об'єднаннях, що регламентували творчу діяльність. Аналогічні процеси націоналізації чинників виробництва за умов громадянської війни тривали на західноукраїнських землях після їх входження до складу Української РСР наприкінці 1930–1940-х років (під час німецької окупації всі засоби виробництва були націоналізовані рейхом). У підсумку деінституціоналізація приватної та інституціоналізація державної власності на чинники виробництва в перебігу соціалістичної трансформації одночасно стали радикальним перетворенням соціальної структури суспільства, за якого внаслідок тотального і безкомпромисного громадянського протистояння зникли цілі класи та соціальні верстви приватних власників (див. табл.).

Таблиця

Класовий склад населення СРСР, % [2, с. 232]

Склад населення	1913	1928	1937	1959
Усе населення	100	100	100	100
Робітники та службовці	17,0	17,6	45,7	68,3
Колгоспне селянство й кооперовані кустарі	–	2,9	48,8	31,4
Поміщики, велика і дрібна міська буржуазія, торговці, куркулі	16,3	4,6	–	–
Селяни-одноосібники та некооперовані кустарі	66,7	74,9	5,5	0,3

Подібні перетворення із різною варіативністю відбувалися після Другої світової війни у країнах – сателітах СРСР. У Східній Європі, де вагомим чинником була радянська військова присутність, вони, як правило, мали значно менш кровопролитний характер. Натомість на Далекому Сході

(Монголія, Китай, Корея, В'єтнам) перебіг їх теж був обтяжений громадянськими війнами. Збройна боротьба супроводжувала більш чи менш успішні спроби таких перетворень у Латинській Америці (Куба, Чилі, Нікарагуа).

На тлі цих історичних прикладів гостроконфліктного характеру радикальної трансформації відносин власності доволі контрастно виглядає відносно мирна і не обтяжена масштабним застосуванням насилля зворотна трансформація відносин власності в сучасних постсоціалістичних країнах, що триває впродовж останніх півтора-двох десятиліть років. Характерно, що перші кроки на шляху перетворень у цьому разі ініціювали комуністичні владні еліти. Зокрема, легалізація приватного підприємництва у формі кооперативів під час перебудови 1988 року означала фактично зародження приватного сектору ринку зайнятості, втрату державою позиції, по суті, монопольного роботодавця, а відтак — початок приватизації робочої сили її носіями. Згодом, після “оксамитових революцій” у Східній Європі, розпаду СРСР і припинення діяльності правлячих комуністичних партій, об'єктами приватизації стають капітал і земля. Показово, що ці зміни не супроводжуються гострими, кровопролитними, безкомпромісними, тотальними та масовими соціальними протистояннями, як це було свого часу при зміні історичної приватної форми власності на її суспільну (державну) форму та зникненні верств приватних власників у перебігу здійснення соціалістичних перетворень. Можна вести мову про масовий характер міжетнічних воєн, протистояння і напруження у низці посткомуністичних країн. Кримінальні, напівкримінальні і корпоративні “розбірки” з приводу розподілу і перерозподілу власності із залученням найманих працівників та правоохоронних органів, зрештою, реприватизаційні конфлікти в Росії та Україні останніх років не набули макросоціальних масштабів. Предметом цих конфліктів є, як правило, не власне сама реінституціоналізація приватної власності на чинники виробництва, а її конкретні форми, засоби, терміни, результати. Невдоволення та обурення з приводу “прихватизації” — масових порушень у процесі приватизації — каналізувалося щонайбільше у голосування за партії лівого спрямування на тлі падіння рівня життя, явного і латентного безробіття. Опонування приватизації не вилилось у масовий дієвий соціальний рух опору. Навпаки, є підстави говорити про масове намагання громадян мимоволі взяти участь у сертифікатній (ваучерній) приватизації. Навіть попри те, що жодної з головних цілей приватизації — створення масового власника і значної верстви малого та середнього підприємництва через залучення у приватизаційний процес широких верств населення — не досягнуто [3, с. 3], деінституціоналізація монополії загальнодержавної та реінституціоналізація приватної власності поки не стали предметом макросоціального конфлікту. До того ж, приватизаційні процеси в Україні, на відміну від аналогічних у країнах Східної Європи, не мали характеру відновлення справедливості шляхом реституції — повернення колишнім власникам націоналізованого у минулому майна, а об'єкти приватизації в абсолютній більшості випадків були створені після 1917 року і націоналізації — в перебігу індустріалізації, колективізації та культурної революції, а також повоєнної відбудови й розбудови “розвиненого соціалізму”.

Інституціональні перетворення, зумовлені приватизацією, теж пов'язані зі змінами у соціальній структурі суспільства. Виявом приватизації як соціального процесу в посткомуністичному суспільстві є відтворення соціальних верств приватних власників різних чинників виробництва. Зокрема, за даними масових опитувань КМІС, у травні 1992 року частка роботодавців серед зайнятого населення України становила, найімовірніше, $0,5(\pm 0,3)\%$, а частка самозайнятих — $4,4(\pm 0,9)\%$; станом на травень 2001-го частка роботодавців сягнула близько $3(\pm 0,6)\%$, а частка самозайнятих — 12% [4, с. 10]. Ці структурні зміни інтерпретовані як паралельна подвійна соціальна структурованість сучасного українського суспільства, похідна від подвійної інституціоналізації (Є.Головаха, Н.Паніна) — тимчасового взаємодоповняльного функціонування старих і нових соціальних інститутів, суперечливе співіснування яких поки що забезпечує соціальну інтеграцію і стабільність [5, с. 20–21]. Більшість населення продовжує (і сподівається далі) жити за прийнятними для себе залишковими інституціональними нормами збереженої у головних рисах соціальної структури модернізованого соціалістичного суспільства. Для цієї структури характерні позитивне працевлаштування у фактично єдиного роботодавця-держави, значна частка престижних соціальних позицій у переважно невиробничій сфері (інтелігенція, держслужбовці, військові, правоохоронці та ін.), що утримується за рахунок державного бюджету, та порівняно широкі можливості вертикальної соціальної мобільності. Натомість для явної меншості людей прийнятніші інституціональні правила новоствореної паралельної соціальної структури, характерними рисами якої є велика нерівність у доходах, умовах життя та життєвих шансах, жорстка соціальна конкуренція, порівняно обмежені можливості вертикальної соціальної мобільності. Іншими словами, для більшості людей прийнятна (легітимна) стара структура, для меншості — нова. Але чому тоді приватизація сама по собі (як чинник трансформації соціальної структури), на відміну від націоналізації у минулому, не зустріла на своєму шляху масового активного опору громадян, а державі, що проводила її, не доводилося вдаватися при цьому до репресивних заходів? Які подальші перспективи соціальної структурогенези — злиття обох паралельних соціальних структур чи витіснення однією з них іншої? Який тип соціальної структури суспільства у підсумку відтворює мирна та макро-соціально безконфліктна приватизація?

Спектр імовірних напрямів і шляхів соціально-структурної трансформації сучасного українського суспільства можна концептуально змоделювати, обравши як крайні його межі антагоністичні макротеоретичні полюси — конфліктологічний та функціоналістський. Ознаками соціальної структури на одному полюсі є взаємовиключність інтересів, непримиренна боротьба і взаємне відчуження соціальних верств, насилля і придушення як підвалини суспільної стабільності; на другому полюсі — взаємоузгодження інтересів, функціональне взаємодоповнення та неупередженість у діалозі між соціальними верствами, соціальна інтеграція і спільні цінності як підвалини суспільної стабільності. У бік якого з цих полюсів — протиборства чи злагоди — прямуватиме українське суспільство із уже наявними екзистенційно неминучими різочими відмінностями у соціально-економічному

становищі та способі життя заможних і незаможних, роботодавців та найманих працівників? Чи не відтвориться подоба тієї соціально-конфліктної структури, архітектура та дисфункціональний алгоритм якої свого часу вможливили соціалістичну революцію і соціалістичні перетворення на тлі соціальної громадянської війни?

Питання інтеграції/дезінтеграції соціальної структури сучасного українського суспільства, сформованої внаслідок реінституціоналізації приватної власності в процесі приватизації, а відтак питання його (суспільства) соціальної стабільності/нестабільності з огляду на різні зовнішні та внутрішні чинники стабілізації/дестабілізації становлять загальносоціальну проблему сьогодення. Різні політичні сили та науковці в Україні й поза її межами працюють над тими тематизаціями цієї проблеми, що відповідають їхнім інтересам, ідеологічним переконанням, баченню наукової етики.

Об'єктами уваги в дослідженнях і публікаціях українських соціологів стали різні конкретні аспекти даної соціально-проблемної ситуації [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12, с. 89–117; 13; 14, с. 42–53]. Але попри те, що інституціональна проблематика була однією з популярних тем у середовищі українських соціологів впродовж другої половини 1990-х і аж донині, у дослідженні інтегративних/дезінтегративних властивостей приватної власності як інституціонального підґрунтя соціальної структури та стратифікації сучасного українського суспільства зроблено лише окремі кроки. Зокрема, деякі теоретичні засади заторкнуто І.Поповою та В.Тарасенком у написаних ними розділах навчального посібника з економічної соціології [1, с. 32–123], у монографії С.Войтовича [15] і резонансній статті Є.Головахи і Н.Паніної [5]. В іншій монографії С.Войтовича [16] розглянуто соціально-історичний зміст даної проблеми. Віддаючи належне науковій та практичній значущості всього цього доробку, необхідно відзначити недостатню наукову опрацьованість інституціонального аспекту визначеної вище соціальної проблеми.

Невідповідність між (1) очевидною актуальністю означеної проблематики, (2) дефіцитом знання про інтегративні/дезінтегративні властивості соціального інституту приватної власності за умов трансформації сучасного українського суспільства, а також (3) наявністю вагомих наукових передумов для отримання такого знання, що створені українськими та зарубіжними соціологами, можна кваліфікувати як самодостатню актуальну наукову проблему. Вихідний крок для її розв'язання — визначення теоретико-методологічного підґрунтя її розроблення. Для цього необхідний узагальнювальний аналіз головних досягнень світової соціальної думки у галузі теоретичної інтерпретації суспільного феномена приватної власності. Аналітичним критерієм узагальнення соціально-філософської, соціально-економічної, соціально-політичної, соціально-правової, соціально-психологічної та власне соціологічної складових зазначеної інтерпретації можуть стати категоріальні контури концептуальної моделі соціального інституту приватної власності. Окреслення цих контурів на підставі інституціональних напрацювань сучасної української соціології — завдання, яке становитиме зміст цієї статті. Взявши як вихідні взірці інституціональні концептуалізації, запропоновані українськими соціологами [5; 12, с. 89–117; 15; 17; 18], слід сформулювати відповідні похідні від них дефініції головних харак-

теристик інституту приватної власності. По суті, йдеться про визначення поняттєво-категоріального апарату соціологічної інституціональної моделі приватної власності — свого роду попередню теоретичну інтерпретацію основних понять або, точніше, формулювання дефініцій, що їх змістове наповнення і зв'язки будуть уточнюватися в межах аналізу протосоціологічного та класичного спадку і сучасного соціологічного теоретичного доробку.

У фундаментальному теоретичному дослідженні С.Войтовича [15] обгрунтовано найсуттєвіший критерій визначення соціального інституту з-поміж інших суспільних та інституціональних утворень. Ідеться про здатність соціального інституту диференціювати та структурувати індивідів у групи з різною мірою доступу до дефіцитного життєвого ресурсу, привілеїв і престижу, тобто конституювати соціальну структуру суспільства й налагоджувати відтак взаємодію всіх соціальних суб'єктів у цілісну соціальну систему суспільства [15, с. 34–44]. З огляду на відповідність цьому головному критерію соціальними інститутами людського суспільства з часу його зародження можна вважати лише кровну спорідненість, владу і власність. Різним історичним типам суспільства характерне домінування у їхніх соціальних системах одного із цих соціальних інститутів. Зокрема, у первісно-общинному суспільстві найголовнішим чинником його соціальної організації залишалася кровна спорідненість. У державно-становій моделі суспільства, що була панівною у середньовічній Європі та країнах Південно-Східної Азії до початку ХХ століття, а також (у головних рисах) у дореволюційній Росії та Радянському Союзі, такий чинник становила влада. Для сучасних індустріальних суспільств характерні втрата владою (державою) панівної соціально-організовувальної функції та утвердження приватної власності як важливого чинника організації соціального ладу суспільства. Стосовно цього моменту наголошують: “Йдеться, насамперед, про приватну власність, тому що саме в цьому значенні вона набуває статусу соціального інституту... Як загальнонародна, тобто державна або общинна (яка була загальносуспільною в родовій общині і державною — в російській земельній общині), власність залишається лише однією із сфер державного управління і як така не набуває статусу соціального інституту” [15, с. 62]. Зародження власності — це диференціація і відокремлення влади економічної від влади політичної (державної). Право управління виробництвом і розподілом життєвих ресурсів від імені держави трансформується у приватну власність із правом відчуження (купівлі, продажу, успадкування, дарування тощо). Цей процес корелює із відповідними змінами у соціальній структурі суспільства — появою нових ціннісно-нормативних, статусно-рольових, стратифікаційних та організаційних складників. Конституювання та остаточне утвердження інституту власності, що з'явився у надрах інституту влади і з його розвитком набув чинності, супроводжувалися суспільними потрясіннями, відомими в історичній науці як буржуазно-демократичні революції [15, с. 72]. Натомість соціалістичні революції у цьому сенсі мали характер зворотних суспільних перетворень, позаяк призвели до “відсутності у соціалістичних суспільствах власності як соціального інституту” та утвердження інституту влади як єдиного визначального чинника соціального порядку [15, с. 74–75]. Тобто зміни значення і ролі соціальних інститутів у

житті соціуму, процеси їхньої генези зумовлюють відповідні зміни соціальної структури суспільства. З іншого боку, генеза соціальної структури суспільства є відбиття процесів становлення та розвитку його соціальних інститутів. Соціальний аспект інституту власності, отже, полягає у розширенні суспільства на соціальні верстви залежно від міри привласнення представниками їх чинників виробництва. Оскільки природа саме соціального інституту пояснюється його зв'язком із соціальною структурою та стратифікацією суспільства, то є підстави вважати, що осердя предметного змісту соціологічної інституціональної моделі інституту власності становлять ці соціально-стратифікаційні та/або соціально-структурні прояви.

У поняттях необхідно концептуалізувати генетичні, функціональні та морфологічні (компонентні та структурні) характеристики соціального інституту приватної власності, його статичні та динамічні вияви. Всі ці характеристики нерозривно переплетені, й тому концептуальне виокремлення їх тут становить аналітичну умовність, необхідну для зручності теоретичної й емпіричної інтерпретації та операціоналізації в перебігу соціологічного дослідження. Функція, генеза та структура соціального інституту онтологічно нерозривні: у генезі соціального інституту зв'язок між його функцією і структурою полягає в тому, що “необхідна функція визначає потрібну для її реалізації структуру, а вже потім структура реалізує функцію” [18, с. 45]. Цю онтологічну послідовність слід далі мати на увазі, але навряд чи доцільно її буквально відтворювати у подальшому викладі теоретичних узагальнень.

Соціальний інститут приватної власності, як і будь-яке інше соціальне утворення, виявляється у соціальній реальності через затребувані суспільством функції. Актуалізація цих функцій зумовлена особливостями взаємодії суб'єктів приватновласницьких відносин. Інтереси цих суб'єктів у сфері виробництва та розподілу дефіцитних життєвих ресурсів, яка охоплює практично все суспільство, є взаємопов'язаними, взаємозалежними і контрарними [18, с. 51]. Тут наявна свого роду “обернена пропорційність” реалізації різних інтересів: задоволення інтересу одного суб'єкта можливе за рахунок нереалізації інтересу іншого суб'єкта, і навпаки. Вдалий приклад такої взаємної залежності, взаємовиключеності та контрарності знаходимо у В.Матусевича: “інтерес орендаря полягає у тому, щоби орендна плата була якнайменшою, інтерес же орендодавця полягає у протилежному — щоби вона була якомога більшою”; отже, “чим більшою мірою у взаємодії буде реалізовано інтерес орендаря, тим меншою — орендодавця, і навпаки, більш повна реалізація інтересу орендодавця призведе до певних обмежень інтересу орендаря” [18, с. 51]. Подібна взаємовиключеність і контрарність інтересів властива й іншим суб'єктам відносин приватної власності у їхній взаємодії — приватним підприємцям-роботодавцям і найманим працівникам, власникам і неімущим, бідним і багатим, зайнятим і безробітним, продавцям і покупцям, керівникам і підлеглим тощо [12, с. 101]. Контрарний характер інтересів суб'єктів, а звідси й потенційна конфліктність приватновласницьких відносин викликають необхідність їх упорядкування, збалансування, агрегування та узгодження.

На підставі узагальнення інституціональних концептуалізацій українських соціологів [5, с. 8; 15, с. 12, 29, 70–71; 17, с. 12; 18, с. 47–54] можна виок-

ремити кілька функцій, властивих як засадовим соціальним інститутам загалом, так і інституту приватної власності зокрема:

- 1) функція соціальної фрагментації, тобто диференціація позицій у соціальному просторі, стратифікація індивідів, що їх посідають, і нерівномірний розподіл дефіцитних життєвих ресурсів між ними;
- 2) функція соціальної регуляції, тобто упорядкування, налагодження відносин приватної власності таким чином, щоби взаємовиключні інтереси їх суб'єктів були, за можливості, оптимально збалансовані, узгоджені;
- 3) функція соціальної інтеграції, тобто об'єднання різних верств суб'єктів приватної власності на ґрунті спільних для них соціальних правил (норм);
- 4) функція соціальної стабілізації, тобто усталення соціально ефективних взірців взаємодії суб'єктів приватновласницьких відносин.

Слід зауважити, що крім цих чотирьох функцій інститут приватної власності за певних обставин може виконувати також протилежні їм дисфункції соціального відторгнення (відчуження), дезорганізації, дезінтеграції та дестабілізації. Зрештою, і соціальна "ціна" інтеграції, стабілізації та регуляції буває різною — у межах широкого спектра, починаючи від діалогу і консенсусу, з одного боку, та насилля і примусу — з іншого. Функціональні характеристики інституту приватної власності не обмежуються вказаними функціями. Але з огляду на визначену вище наукову проблему доцільно зосередитись саме на них. Утім, тут ішлося про загальні функції/дисфункції, що їх приписують усім засадовим соціальним інститутам. Можлива також глибша конкретизація їх.

Підвалини механізмів реалізації зазначених функцій інституту приватної власності становлять його морфологічні — компонентні та структурні характеристики. Впродовж останнього десятиліття увага дослідників зосереджена здебільшого на трьох характеристиках соціальних інститутів — легальності, організаційній інфраструктурі та легітимності [5, с. 6, 10; 15, с. 24, 26, 28, 29, 31; 18, с. 52–53; 19, с. 136, 144, 174]. Використавши їх концептуалізації як вихідні, можна сформулювати похідні дефініції відповідних інституціональних атрибутів приватної власності:

- 1) легальність — офіційно або конвенційно ухвалені правила регулювання соціальної поведінки у царині відносин приватної власності (закони, нормативні структури, традиції та ритуали). У сукупності правових і моральних норм, а також соціальних цінностей втілена значущість для суспільства та для кожного його члена оптимальних взірців поведінки суб'єктів приватновласницьких відносин;
- 2) організаційна інфраструктура — організаційні структури чи соціальні організації, що відповідають за артикуляцію і порядок дотримання цих правил. Ці організації наділені спеціальними повноваженнями для відстеження порушень соціальних правил (правових норм), визначення і призначення за це відповідних санкцій та забезпечення їх виконання;
- 3) легітимність — добровільна згода як мінімум більшості членів суспільства із інституціональним порядком приватновласницьких від-

носин з огляду на його соціальну прийнятність і значущість. Виявами такої згоди є позитивне ставлення до зазначених соціальних правил та організаційних структур, їх визнання, схвалення, підтримка, готовність і намір діяти у їх межах. Носієм легітимності приватної власності є громадськість як суб'єкт громадської думки.

Важливою структурною характеристикою інституціональності приватної власності, похідною від її першого зазначеного інституціонального атрибуту, можна вважати статусно-рольову систему взаємодії індивідів. Саме через здобування соціальних статусів і виконання зумовлених ними соціальних ролей відбувається конституювання соціального порядку і виконання соціальним інститутом властивих йому функцій. Приблизне уявлення про спектр соціальних статусів і відповідних наборів соціальних ролей суб'єктів приватновласницьких відносин можна скласти собі, якщо зважити на сукупність основних правомочностей власника, детально окреслених у юридичній науці. Традиційно виокремлюють три головні правомочності — права володіння, користування і розпорядження. Однак це далеко не повний перелік. Згідно з “інвентаризацією” англійського юриста А. Оноре та сучасною економічною теорією прав власності, біля витоків якої стояв Р. Коуз, “пучок прав”, або правомочностей, налічує 11 пунктів: 1) право володіння (винятковий фізичний контроль над об'єктом власності); 2) право користування (особисте використання об'єкта); 3) право управління або розпорядження (прийняття рішень щодо суб'єктів і способів використання об'єкта); 4) право на дохід (чи то від попереднього особистого використання об'єкта, чи то на підставі надання іншим особам дозволу на користування ним); 5) право суверена (право на відчуження, споживання, розтринькування, зміну чи знищення об'єкта); 6) право на безпеку (імунітет від експропріації об'єкта); 7) право на передання об'єкта (зокрема, у спадок); 8) право на безстроковість повноважень володіння об'єктом; 9) право на заборону використання об'єктів і ресурсів у спосіб, що шкодить навколишньому середовищу або іншим учасникам права; 10) право на відповідальність у вигляді стягнення (можливість відчуження об'єкта для сплати боргу); 11) право на залишковий характер (право на існування інститутів, які забезпечують відновлення порушених правомочностей) [20, с. 10, 15–16]. Статусно-рольова структура відносин приватної власності лише певною мірою корелює із зазначеними вище правомочностями власника: її підвалинами поряд із правовими є також різні економічні, соціально-економічні та фахові чинники. Всі ці критерії використовують Є. Суїменко та Т. Єфременко для вирізнення груп соціальних статусів з метою окреслення статусно-рольової структури відносин приватної власності: а) за ознакою володіння засобами виробництва вони розрізняють статуси власника як імушого та найманого працівника як неімушого; б) за ознаками користування та розпорядження — статуси бізнесмена (ділової людини) чи підприємця, інвестора, суб'єкта трансакцій, конкурента, контрактера, працівника (робітника, трудячого, виробника благ), найманого працівника та безробітного; в) за ознакою розподілу (розміру отримуваного прибутку) — статуси багатого і бідного, середняка, або представника середнього класу, а також — у межах соціального статусу багатія — соціальні ролі патрона, спонсора, мецената, “приборкувача” протес-

тних дій незаможних громадян, гнучкого балансера та глухого до запитів бідняків; г) у процесі обміну — статуси продавця і покупця, агента і контрагента, бізнесмена і комерсанта; д) в організації економічної діяльності — статуси керівника і підлеглого, організатора та організованого [12, с. 96–101]. Беручи до уваги деякі не враховані у цій систематизації види правомочності власника, її можна доповнити, вказавши на статуси, чинні у правовідносинах зобов'язання (боржник і кредитор), дарування (дарувальник і обдарований), оренди (орендар і орендодавець), позики (позикодавець і позичальник), ренти (одержувач і платник ренти) та ін.

Не менш важливою структурною характеристикою інституту приватної власності є його суб'єкт-об'єктні атрибути. Йдеться про те, хто є суб'єктами відносин власності та що є її об'єктом. Тут треба взяти до уваги аналітично виокремлені два антагоністичні історичні типи власності та три соціальні форми власності у межах кожного з них: 1) суспільна власність як історичний тип існує у соціальних формах індивідуальної (індивідуально-трудової), колективної та загальнонародної (державної) власності; 2) приватна власність як історичний тип існує у соціальних формах індивідуальної, корпоративної (кооперативної, акціонерної) та державної власності [12, с. 90]. Отже, основними суб'єктами приватної власності є індивід (громадянин), корпорація (кооператив, акціонерне товариство) і держава.

Сукупність основних об'єктів приватної власності у підсумку теж можна звести до трьох чинників виробництва: 1) земля (фізичний простір над певною площею земної поверхні та надра під нею); 2) капітал (обладнання, приміщення, споруди, сировина, технологія, інформація, менеджмент, гроші — все те, що в сукупності становить мале, середнє або велике підприємство); 3) робоча сила (знання, вміння, навички, інтелект, фізична сила, здоров'я і час працівника).

Генетичні характеристики інституту приватної власності в соціології традиційно позначаються поняттями “інституціоналізація”, “реінституціоналізація”, а протилежний за змістом процес — поняттям “деінституціоналізація”. Інституціоналізація приватновласницьких відносин є процесом утворення, впорядкування й усталення в суспільстві всіх зазначених вище морфологічних характеристик інституту приватної власності. Усі його складники структуруються й усталюються як матеріально, так і в свідомості та поведінці членів суспільства. Цей процес також можна розглянути як включення (інтегрування) людей у соціальну структуру суспільства: об'єктивно — через діяльність і поведінку як суб'єктів приватновласницьких відносин — і суб'єктивно — через рефлексію інституціональних атрибутів приватної власності, що становлять соціальне тло і рамки зазначеної діяльності та поведінки. Якщо за основу концептуалізації цього процесу обрати моделі інституціоналізації, наявні в сучасній українській соціології [5, с. 6; 15, с. 17–30; 19, с. 112–116], матимемо таку розгорнуту дефініцію: інституціоналізація приватної власності — це становлення останньої як соціального інституту в його головних структурних атрибутах (характеристиках):

- 1) легалізація, тобто формування легальності — процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил, що регламенту-

- ють відносини приватної власності (відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих ресурсів у суспільстві);
- 2) інфраструктуризація, тобто створення організаційної інфраструктури для підтримання реальної чинності цих соціальних правил;
 - 3) легітимація, тобто формування легітимності, — суб'єктивного прийняття людьми зазначених соціальних норм та організаційних структур, що є виявом їхньої суб'єктивної інтегрованості у відповідну соціальну структуру суспільства.

Окремими аспектами першого зазначеного інституціоналізаційного субпроцесу — легалізації — є: а) структурація, тобто статусно-рольова диференціація соціального простору відносин приватної власності; б) ідентифікація суб'єкт-об'єктних складників приватновласницьких відносин, тобто соціальне визначення і самовизначення їх суб'єктів, а також визначення об'єктів приватної власності. Натомість деінституціоналізація приватної власності — це процес, зворотний стосовно інституціоналізації, процес руйнування її інституціональних атрибутів. А реінституціоналізація є, відповідно, відновлення або відтворення раніше зруйнованих інституціональних атрибутів приватної власності.

Підсумовуючи концептуальний аналіз, слід наголосити, що інститут приватної власності як складник соціальної структури суспільства пов'язаний із нею через усі три види своїх характеристик — генетично (взаємозв'язок генези цього інституту й генези соціальної структури загалом), функціонально (функція соціальної структурації й стратифікації) та морфологічно (складники інституту, насамперед його статусно-рольова система, є водночас елементами соціальної структури суспільства).

З усіх концептуалізованих аспектів інституту приватної власності особливий інтерес у площині окресленого вище завдання становлять її легітимність як інституціональний атрибут і механізми легітимації. У легітимності як функції соціально-психологічного стану масової свідомості та легітимації як соціально-психологічному процесі визнання і прийняття інституту приватної власності відбиваються всі інші інституціональні атрибути приватної власності. Природа легітимності полягає в тому, що вона є виявом суб'єктивної соціальної реальності, тоді як решта інституціональних атрибутів (за винятком ідентичностей та самоідентичностей суб'єктів відносин приватної власності) — це більшою мірою вияви об'єктивної соціальної реальності. Через це дослідження легітимності та легітимації приватної власності — прерогатива переважно соціологів та соціальних психологів, тоді як решта морфологічних інституціональних характеристик — соціальні правила, організаційна інфраструктура, статусно-рольова структура, суб'єкт-об'єктні аспекти — перебувають на перетині дослідницьких інтересів представників соціологічної, юридичної та економічної наук.

Стан легітимності приватної власності наявний, коли: а) інституціональні складники останньої — відповідні соціальні правила, статуси й ролі, ідентичності та взірці поведінки — втілені (інтерналізовані) в особистісних мотиваційних структурах суб'єктів приватновласницьких відносин і релевантні принаймні для більшості членів суспільства; б) ці суб'єкти не лише об'єктивно, під тиском зовнішніх обставин та інституціональних чинників, а й суб'єк-

тивно інтегровані у відносини приватної власності та соціальну структуру суспільства загалом. Лише за цих умов приватну власність можна вважати соціальним інститутом, що реально виконує функції регуляції, інтеграції, стабілізації, структуризації та стратифікації відносин із приводу виробництва і розподілу життєвих ресурсів у суспільстві. Легітимність/нелегітимність — ознака завершеності/незавершеності інституціоналізації приватної власності, повноцінності/неповноцінності її як соціального інституту.

Отже, загалом пасивне прийняття переважною більшістю українських громадян соціально-структурних та стратифікаційних наслідків приватизації (тобто відсутність як активної і плідної участі більшості людей у приватизаційних процесах, так і відчутного активного опору їм) доцільно концептуалізувати та інтерпретувати як, імовірно, спричинене легітимністю/нелегітимністю, легітимацією/делегітимацією/релегітимацією приватної та/або державної власності. Тоді уточнена наукова проблема визначитиметься суперечністю між (1) соціальною актуальністю стану легітимності/нелегітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві, (2) дефіцитом знання соціально-генетичних, соціокультурних та соціально-структурних особливостей, шляхів і засобів відповідної легітимації/делегітимації і, водночас, (3) наявністю наукових передумов для надолуження цього дефіциту.

Таким чином, перспектива подальших розвідок у даному напрямі пов'язана з теоретико-методологічним аналізом соціально-структурних інтеграційних/дезінтеграційних наслідків приватизації як соціального процесу в сучасному українському суспільстві; розробленням концептуальної моделі легітимності та легітимації приватної власності як чинників соціальної інтеграції; окресленням історичної траєкторії процесів генези легітимації приватної власності на теренах України; оцінкою легітимаційного потенціалу економічної культури українського населення стосовно приватної власності; визначенням соціально-структурних особливостей легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві; з'ясуванням специфіки впливу головних соціальних інститутів суспільства на легітимацію приватної власності в Україні; порівняльним аналізом легітимаційних тенденцій стосовно приватної власності на робочу силу, землю і капітал.

Література

1. Економічна соціологія : Навчальний посібник / За ред. В.М.Ворони, В.Є.Пилипенка. — К., 1997.
2. Тарасенко В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). — К., 2004.
3. Барановський О., Сіденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Національна безпека і оборона. — 2004. — № 2. — С. 2–13.
4. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23.
5. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
6. Міщенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. — К., 1998.

7. Приватизационные процессы в Украине. (Материалы Круглого стола, 21 апреля 1999 года). — К., 1999.
8. *Суименко Е.И.* Социальная напряженность в приватизационном процессе // Социологические исследования. — 1999. — № 10. — С. 86–94.
9. *Головаха Є.* Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Українська приватизація: плюси і мінуси / За ред. О.Й.Пасхавера. — К., 2001. — С. 23–57.
10. *Грищенко К.К., Рудницька Т.М.* Власник в Україні: завдяки чи всупереч приватизації // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М. Ворони, М.О.Шульги. — К., 2001. — С. 30–36.
11. *Гончарук О.С.* Приватна власність на землю: десять років впровадження // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.М. Ворони, М.О.Шульги. — К., 2002. — С. 160–168.
12. *Суименко Е.И., Ефременко Т.О.* Номо есопомісус современной Украины. Поведенческий аспект. — К., 2004.
13. *Пилипенко В.Е., Казаков В.С.* Приватизационные конфликты в современном украинском обществе: социологический анализ // Современная конфликтология: пути и средства содействия развитию демократии, культуры мира и согласию. — М.; СПб., 2004. — С. 135–139.
14. *Пилипенко В.Є.* Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. — К., 2005.
15. *Войтович С.О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К., 1998.
16. *Войтович С.О.* Світ соціальних відносин в українській культурі (історико-соціологічне дослідження). — К., 1994.
17. *Макеев С.* Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 5–20.
18. *Матусевич В.* Соціальний інститут: функція, генеза, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 43–56.
19. *Стегній О.Г.* Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. — К., 2002.
20. *Домашенко М.В., Рубаник В.Є.* Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. — Харків, 2002.